

Social Risks of Modern Ukrainian Society through the Prism of Sociological Theories

UDC: 316.42:316.34

DOI: <https://doi.org/10.15421/172434>**Kalashnikova Liudmyla**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>, lvkalashnikova198@gmail.com**Chernous Liudmyla**Ph.D., Asoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0916-7205>, lydmyla.chernous@kdpu.edu.ua*Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine)*

Abstract

Relevance. In Ukraine, the risks of war have been added to the traditional social risks. In such circumstances, sociology gains new opportunities to ensure the functioning of society by fulfilling its autological mission.

The purpose of the study is an attempt to summarize the explanations available in the scientific sociological literature on the essence of social risks of functioning and development of society, taking into account the military situation in Ukraine.

Results. Traditional theories of social risks are based on institutional principles of securing the functioning of society and allow analyzing the interaction of factors at all levels of risk localization. These theories include U. Beck's theory of risk society (building a model of the functioning of risk society, changes in the mechanisms of trust in it), E. Giddens' concept of ontological security (getting used to life in extreme conditions, catastrophism of public consciousness, routinization of social risks), M. Douglas and A. Wildavsky's symbolic concept of risk (differences in the awareness of the occurrence of risks and their consequences, social distancing in society), N. Luhmann's social-perceptual theory of risk (the "formula for salvation" of a risk society is to build communication on the autopoietic principle) and the psychometric paradigm of P. Slavik, B. Fischhoff, S. Lichtenstem (the optics of vision and subjectivity of perception of social risks are the basis of a new differentiation of society).

Conclusions. Modern Ukrainian society has become a risk society and has reached the level of a catastrophe, as life in it is an overlap of external and internal risks that have crossed the line of social acceptability. A prerequisite for the functioning of a risk society is the transition to a self-critical society that strives for self-transformation. The sociology of emergency can become a model of social change that would reduce the level of riskiness.

Keywords: social risk, risk society, traditional (realistic) theories, Ukrainian society, Russian-Ukrainian war, sociology

Соціальні ризики сучасного українського суспільства крізь призму соціологічних теорій

Калашнікова Людмила, Черноус Людмила*Криворізький державний педагогічний університет (Кривий Ріг, Україна)*

Анотація

Актуальність. В Україні до традиційних соціальних ризиків додалися ризики війни. За таких обставин соціологія отримує нові можливості забезпечення функціонування суспільства через виконання аутологічної місії.

Метою дослідження є спроба узагальнення наявних у науковій соціологічній літературі пояснень щодо сутності соціальних ризиків функціонування й розвитку соціуму з урахуванням військової ситуації в Україні.

Результати. Традиційні теорії соціальних ризиків засновуються на інституціональних принципах забезпечення функціонування суспільства й надають змогу аналізувати взаємодію чинників на усіх рівнях локалізації ризиків. До числа цих теорій відносять теорію суспільства ризику У. Бека (побудова моделі функціонування суспільства ризику, зміни механізмів довіри в ньому), концепцію онтологічної безпеки Е. Гідденса (звикання до життя в екстремальних умовах, катастрофізм суспільної свідомості, рутинізація соціальних ризиків), символічну концепцію ризику М. Дуглас і А. Вільдавські (розбіжності відносно усвідомлення настання ризиків та їх наслідків, соціальне дистанціювання в суспільстві), соціально-перцептивну теорію ризику Н. Лумана («формула спасіння» суспільства ризику – побудова комунікації за аутопоіетичним принципом) та психометричної парадигми П. Славіка, Б. Фішхоффа, С. Ліхтенштейн (оптика бачення й суб'єктивізм сприйняття соціальних ризиків є основою нової диференціації суспільства).

Висновки. Сучасне українське суспільство перетворилося на суспільство ризику й набуло рівня катастрофічного, оскільки буття в ньому являє собою накладання зовнішніх і внутрішніх ризиків, що сукупно перетнули межу соціальної прийнятності. Необхідною умовою функціонування суспільства ризику є перехід до самокритичного соціуму, що прагне до самотрансформації. Моделлю соціальних змін, яка б дозволила знизити рівень ризикованості, може стати соціологія надзвичайності.

Ключові слова: соціальний ризик, суспільство ризику, традиційні (реалістичні) теорії, українське суспільство, російсько-українська війна, соціологія

Вступ.

Від початку повномасштабної російсько-української війни українське суспільство перебувало у стані невизначеності, людей лякала невідомість, сьогодні – їх руйнує і знищує відома реальність. Для сучасної України теоретичний конструкт «суспільство ризику» перетворився на щоденну реальність, в якій ризик є соціальним фактором, що постійно діє, набуваючи загального характеру й стаючи нормою буття українців.

До традиційних соціальних ризиків додалися ризики війни, чисельність, масштаби та наслідки яких вкрай складно спрогнозувати. Тривалість їх дії виснажує як психологічний, так й фізичний людський ресурс. Адже щодня українці намагаються уберегтися від російських обстрілів та їх наслідків, спостерігаючи чисельні знищення об'єктів інфраструктури і приміщень житлового фонду, переживаючи складнощі транспортної логістики, обмеження пересування, часткову чи повну соціальну ізоляцію, тимчасовий розрив чи руйнування соціальних відносин з членами родин, друзями, знайомими, а подекуди смерть близьких та рідних, усе це на тлі руйнування дипломатичних відносин з міжнародними партнерами, постійних корупційних скандалів всередині держави, поширення у медіа-просторі інформації про факти масштабних крадіжок, ухиляння, колабораціонізму, зростання градусу недовіри до влади як основного гаранта безпеки на усіх рівнях її прояву. Відтак нові вразливості сучасного українського суспільства, спричинені процесом ускладнення соціальних ризиків, не сягають корінням у минуле, а скоріше за все, пов'язані з небезпеками сьогодення та майбутнього.

За таких обставин соціологія отримує нові можливості щодо виконання однієї з провідних її функцій – забезпечення функціонування суспільства. За умови достатньої теоретичної рефлексії, фахівці-соціологи здатні виконувати аутологічну місію, безпосередньо втручаючись у перебіг подій, пояснюючи походження соціальних ризиків, їх структуру, факторну обумовленість, прогножуючи можливі негативні наслідки і визначаючи шляхи їх мінімізації. Проте єдиної теорії соціального ризику, як і теорії функціонування та розвитку сучасного суспільства не існує. Так само, як неможливе існування соціетальної поведінки вільної від ризику чи досягнення стану абсолютної безпеки особистості, суспільства в цілому.

Тож **метою даної статті** є спроба узагальнення наявних у науковій соціологічній літературі пояснень щодо сутності соціальних ризиків функціонування й розвитку сучасного суспільства з урахуванням військової ситуації в Україні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У західній соціології до числа традиційних (реалістичних) теорій, що пояснюють сутність

соціальних ризиків, відносять теорію суспільства ризику У. Бека (Beck, 1992; Beck, 1996), концепцію онтологічної безпеки Е. Гідденса (Giddens, 1990; Beck, Giddens, & Lash, 1994), символічну концепцію ризику М. Дуглас і А. Вільдавські (Douglas, & Wildavsky, 1982; Wildavsky, 1988), соціально-перцептивну теорію ризику Н. Лумана (Luhmann, 1993) та психометричної парадигми П. Славіка, Б. Фішхоффа, С. Ліхтенштейн (Slavic, Fischhoff, & Lichtenstem, 1979; Slavic, 1987). На відміну від нових (критичних) соціологічних концепцій, що розвиваються у руслі постпозитивізму, в традиційних теоріях домінує інституційний підхід, де увагу зосереджено на вивченні соціальних ризиків на загальнонаціональному рівні, відтак референтом забезпечення функціонування і розвитку держави виступає вона сама.

Більшість вітчизняних дослідників (Е. Лібанова, В. Надрага, О. Новікова, С. Березіна, Л. Скокова, С. Головаха та ін.) є прихильниками саме традиційних теорій соціальних ризиків, оскільки їх дослідження переважно стосуються проблем національної безпеки, державного управління, людського та соціального розвитку. Так, Е. Лібанова визначала особливості прояву соціальних ризиків як очікуваної вірогідності інституційних змін з позиції суспільного розвитку (Лібанова, 2010), В. Надрага розробив систему показників для оцінювання соціальних ризиків та їх наслідків (Надрага, 2015), О. Новікова розглядала соціальні ризики з позиції ефективності соціального забезпечення і захисту в системі державного управління (Новікова, 2012), С. Березіна зосередила увагу на визначенні методологічних основ становлення загальнодержавної системи реагування на негативні наслідки різного роду соціальних ризиків (Березіна, 2018).

На відміну від інших Л. Скокова реалізувала спробу системного аналізу прояву соціальних ризиків у сучасних нестабільних суспільствах, визначивши їх факторну обумовленість і можливі напрями стримування (Скокова, 2021). Спираючись на результати соціологічних спостережень щодо наявних інституційних зрушень в українському суспільстві, С. Головаха, С. Макеєв та ін. мали намір з'ясувати характер й інтенсивність взаємозв'язку соціальних ризиків на глобальному й локальному рівнях, акцентовано аналізуючи наслідки активізації російської агресії (Головаха, & Макеєв, 2022).

Важливим є той факт, що соціальний ризик характеризує не лише можливість настання негативних наслідків, а й спрямованість на успіх у запобіганні втрат при забезпеченні соціальної безпеки за відсутності абсолютної впевненості. Саме тому, чим більшим є незнання соціальних ризиків, тим глибшим повинно бути усвідомлення бажання убезпечитися від них, зокрема і за рахунок розширення дослідницьких можливостей соціології.

Результати дослідження.

Соціальні ризики можна визначити як соціально значущі небезпеки, причини виникнення яких мають як суспільний, так й індивідуальний характер. Їм притаманні визначені ознаки, що дозволяють ідентифікувати їх з-поміж низки інших видів ризиків. *По-перше*, ідеться про змістовне наповнення соціальних ризиків – вони існують об'єктивно, їх настання неминуче викликає негативні наслідки, завдає шкоди, збитків людині, групі людей чи суспільству в цілому. *По-друге*, соціальні ризики є пізнаваним фактом, мають імовірнісний характер, адже згідно реалістичного підходу цілком можливо визначити їх настання, калькулювати наслідки, а відтак спрогнозувати обсяги соціального забезпечення з боку держави – ідеться про розвиток компенсаторних механізмів і способів мінімізації. Ця ознака соціальних ризиків пов'язана з процедурою їх формалізації у чинному законодавстві як основи функціонування наявної системи соціального захисту. *По-третє*, настання соціальних ризиків передбачає поступальні зрушення у свідомості людини, суспільства, йдеться про свого роду рефлексію – від моменту виникнення соціальних ризиків до усвідомлення появи їх можливих наслідків. *По-четверте*, сучасне суспільство надмірно обізнане щодо наявних ризиків, що само по собі є проблемою.

Таким чином, соціальні ризики є вторинними по відношенню до інших видів ризиків (природних, техногенних тощо), оскільки виникають внаслідок комплексної дії безлічі соціальних суб'єктів (індивідів, соціальних груп, організацій, соціальних інститутів або суспільства загалом). Імовірність настання негативних наслідків для яких зумовлена невідповідністю між індивідуальними (груповими) соціальними діями й процесами у навколишньому соціальному просторі, які протікають в умовах невизначеності.

Німецький соціолог У. Бек вводить до наукового обігу термін «суспільство ризику», розуміючи під ним модель сучасного світу, де ризик є соціальним фактором, що постійно діє. Суспільство ризику, на думку дослідника, може стати катастрофічним за умови, коли соціальний ризик стає нормою повсякденного життя (Beck, 1992).

На думку У. Бека, у суспільстві ризику довіра до абстрактних систем, що створюють сфери відносної безпеки для сталого, розміреного перебігу соціального буття, стає необхідною умовою нейтралізації або мінімізації сукупного соціального ризику, забезпечуючи динамічну стабільність. Новий характер соціальних ризиків вимагає зміни механізмів довіри як по відношенню до інститутів влади, так й один до одного в контексті повсякденної соціальної активності (Beck, 1996).

Також дослідник справедливо зауважує, що «виробництво» соціальних ризиків є демократичним

процесом, який породжує «ефект бумерангу», який наздоганяє, потрясає і допікає тим, хто отримував вигоду від цього виробництва й вважав себе застрахованим від самих ризиків та їх наслідків. З іншого боку, виробництво ризиків виступає потужним чинником змін структурних складових суспільства, оскільки солідарність, детермінована спільним досвідом пережитих подій, груповими тривогами й страхами сприяє появі нових соціальних спільностей – «жертв ризиків», що становлять основу нових потужних політичних сил (Beck, 1996).

Одну з ключових позицій у такому самокритичному соціумі відіграє наука, що продукує знання. У. Бек стверджує, що у суспільстві ризику з розширенням виробництва соціальних ризиків, особливо зовнішніх, значення науки в суспільному житті та політиці суттєво зростає. Ідеться, у першу чергу, про ті соціальні ризики, які не доступні для безпосереднього осягнення пересічному спостерігачу, оскільки часто-густо вони існують лише у формі знання про них. Таким чином, саме науковці, повинні нести відповідальність за точність і достовірність оцінки ризикованості соціального середовища, повноту та правдивість даних про них у засобах масової інформації, а також брати на себе зобов'язання щодо активної участі в управлінні соціальними ризиками (Beck, 1996).

Ситуація, що описана автором, спостерігається в Україні сьогодні, – коли зовнішні ризики національної безпеки, перетинаючись з внутрішніми соціальними ризиками, спричиняючи колапс системи соціального захисту і підриваючи основи соціальної держави як такої. Зростання навантаження на яку пов'язане, у першу чергу, із збільшення категорій населення, що потребують допомоги, і неспроможністю спрогнозувати зміни їх чисельності й обсяг необхідних компенсацій.

Так, за даними ООН протягом 2022-2024 рр. втрати людського капіталу в Україні сягнули близько 12 млн. осіб, що становить майже третину від числа постійного населення країни, зареєстрованого на початок 2022 р., – ідеться про 6,5 млн. українців, які вимушено покинули країну від початку війни, ще 3,7 млн. осіб мають статус внутрішньо переміщених, трохи більше 10 тис. загиблих цивільних. Наразі офіційні дані щодо кількості загиблих військових не оприлюднюються (під час прес-конференції у січні 2024 р. В. Зеленський зазначив, що кількість загиблих військових становить 31 тис. осіб й це на противагу майже 400 тис. ліквідованих росіян), також відсутні остаточні відомості щодо загибелі українців внаслідок російської окупації у частині поселень Херсонської та Запорізької областей, Маріуполі, Лисичанську, Попасній, Сєверодонецьку, Авдіївці та інших містах і селах. Відтак реальні цифри людських втрат можуть бути набагато більші (Зануда, 2024).

До вже традиційних соціальних ризиків на тлі демографічного старіння нації додалися нові ризики, пов'язані зі швидким скороченням чисельності населення, погіршенням репродуктивного здоров'я, катастрофічним зниженням народжуваності, підвищенням рівня смертності і захворюваності, зростанням темпів набуття інвалідизації. Внаслідок руйнування інфраструктури та окупації частини територій активізувалася вимушена міграція, що призвело до суттєвих змін гендерної, вікової, професійної та територіально-поселенської структури українського суспільства. Відтак відбулися зміни на ринку праці, де склався відчутний дисбаланс попиту і пропозиції робочої сили, суттєво зріс рівень безробіття та ступінь зубожіння населення. Разом із людьми вимушено перемістилися й адаптувалися вцілілі бізнес-структури, відбулося переформатування роботи закладів соціальної сфери, зокрема освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі та побутового обслуговування.

Фахівці Київської школи економіки зауважують, що станом на січень 2024 р. сума прямих збитків внаслідок ескалації російсько-української війни сягнула майже 155 млрд. дол. Найбільше постраждав житловий фонд, інфраструктура промисловості та підприємств країни, особливо у енергетичній та агропромисловій сферах. Суттєвих ушкоджень зазнали заклади освіти, житлово-комунальні господарства, установи охорони здоров'я та ін. (Загальна сума збитків, 2024). Фахівцями Центру економічної стратегії створено трекер з інтерактивними графіками, які щомісячно відображають рівень розвитку вітчизняної економіки, включаючи динаміку ринку праці, розвитку бізнесу, зміни ВВП (Самойлюк, 2024). За оцінками експертів для того, щоб відновити інфраструктуру після закінчення війни Україні знадобиться близько 10 років і 411 млрд. дол., проте без допомоги країн-партнерів, ситуація може ускладнитися (Собенко, 2023).

З огляду на суттєві демографічні й капітальні втрати, повернення економічного потенціалу країни до довоєнного рівня є фізично нездійсненним бажанням. Сьогодні ефективність функціонування економіки України, а також її соціальної сфери напряму залежить від обсягів та ритмічності зовнішнього фінансування (Блінов, 2024). Проте через погіршення відносин з міжнародними партнерами може відбутися певна стагнація економічної активності, що спричинить масштабування економічних й фінансових ризиків.

Як бачимо, ризики різних сфер соціального буття можуть накладатися, створюючи сукупний соціальний ризик. Такі багаточарові соціальні ризики суттєво ускладнюють можливість прогнозування їх наслідків. Відтак виживання стає об'єктивним викликом як для кожної конкретної особистості, так і держави в цілому.

Тривале перебування у стані невизначеності, масове тиражування соціальних ризиків, підриває довіру українського суспільства до влади та соціальних інститутів, що мають його забезпечувати. За даними опитувань громадської думки, проведених Київським міжнародним інститутом соціології та Центром Разумкова, українське населення майже абсолютно довіряє збройним силам, їх головнокомандувачу (див. таблицю 1).

Табл. 1

Динаміка довіри владі та соціальним інституціям 2021-2023 рр.,
% від загальної кількості опитаних

Влада та соціальні інститути суспільства / Термін проведення опитування / Рівень довіри	Грудень 2021			Грудень 2022			Грудень 2023		
	Довіряють	Важко сказати	Не довіряють	Довіряють	Важко сказати	Не довіряють	Довіряють	Важко сказати	Не довіряють
Президент України	27	22	50	84	11	5	62	20	18
Верховна Рада України	11	22	67	35	31	34	15	24	61
Уряд України	14	26	60	52	29	19	26	30	44
Головнокомандувач В. Залужний	-	-	-	-	-	-	88	8	4
Збройні сили України	72	16	12	96	3	1	96	3	1
СБУ	29	32	36	63	28	9	58	26	16
Національна поліція	30	25	44	58	28	14	41	30	29
Суди	-	-	-	25	41	34	12	26	61
Прокурори	-	-	-	21	47	32	9	27	64
Церква	51	21	24	44	34	22	38	30	31
Українські ЗМІ	32	28	39	57	29	14	29	31	40
Волонтери	68	19	11	84	12	4	84	14	3

Джерело: (Грушевський, 2023)

Натомість довіра до Президента, Уряду, Верховної Ради, СБУ, національної поліції доволі хитка, оскільки її показники постійно коливаються. Зберігаються високі показники довіри до волонтерів, у той час як церква і засоби масової інформації її поступово втрачають. Зміни показників довіри громадськості до влади й окремих соціальних інституцій засвідчує, що суспільство ризику політично нестабільне. Високий рівень напруги, тривоги та страху розкачують політичний маятник від загроз самому існуванню держави й цинізму до непередбачуваних соціально-політичних дій. Рівень довіри до політичних інститутів і соціальних організацій знижується, а тотальна невизначеність, відсутність стабільності спонукають людей до пошуку нових точок опори, якими можуть стати «жертви ризиків» – військовослужбовці, представники добровольчих батальйонів, волонтери, громадські активісти та ін., що можуть стати основою формування нових політичних сил, здатних впливати на структурні елементи суспільства.

Відомо, що необхідною умовою здійснення ефективного контролю й управління в суспільстві ризику є перехід до самокритичного соціуму, що прагне до самотрансформації. Зміна механізмів довіри в сучасному українському суспільстві засвідчує, що народ протиставляє владу, як таку, що наживається на продукуванні соціальних ризиків, тим особам, що стали «жертвами» цих ризиків (ветерани війни, інваліди, члени родин цивільних, постраждалих внаслідок обстрілів, полонених чи загиблих воїнів, вимушені переселенці та ін.). Солідарність «жертв»

ризиків детермінує формування нових соціальних спільностей у відповідь на виклики, пов'язані з виробниками ризиків. Вони мобілізують людські ресурси задля захисту соціального порядку в межах закону, відстоювання спільних інтересів. Ідеться про створення громадських об'єднань, асоціацій, тематичних груп, підкастів у соціальних мережах, блогів військових й волонтерів, Telegram-каналів, Viber-груп для пошуку полонених та зниклих безвісті, підпису петицій про присвоєння державних нагород тощо.

У такому самокритичному соціумі науковці, освітяни, представники творчої інтелігенції не можуть залишатися осторонь, адже в умовах війни саме на їх плечі покладено місію деконструкції міфів «руського міра». У 2023 р. попри економічну скруту вдалося відновити у повному обсязі держбюджетне фінансування науково-дослідних проєктів. Протягом 2022-2024 рр. суттєво активізувалося проведення соціальних і соціологічних досліджень, спрямованих на вивчення змін українського суспільства, осмислення довгострокових та стратегічних дій у його подальшому розвитку (Роль учених-гуманітаріїв, 2014; Стріха, 2022; Грабович, 2023). Ідеться, у першу чергу, про виконання з боку соціогуманітарних наук трансформативної функції, що полягає у фіксації видимих і латентних соціальних ефектів, ціннісному інформуванні, налагодженні комунікації із широким колом стейкхолдерів, застосуванні наукових підходів до пояснення сутності інституційних змін, а відтак визначення шляхів і можливостей управління соціальними ризиками.

Продовжуючи ідеї У. Бека, сформульовані ним у межах теорії суспільства ризику, американський соціолог Е. Гідденс розвинув концепцію онтологічної безпеки, де зауважував, що сучасне суспільство породжує середовище ризику, де соціальні ризики набувають особливого статусу, який полягає не просто в збільшенні їх кількості, а, перш за все, у тому, що їх розуміння, осмислення, оцінювання перетворюються на властивість масової свідомості. З іншого боку, звикання до життя в екстремальних, мобілізаційних умовах, щоденна боротьба за виживання створюють у такому суспільстві надзвичайно високий рівень соціально-прийнятного ризику, коли катастрофізм стає домінантою суспільної свідомості, байдужість й апатія зростають, люди втрачають довіру до соціальних інституцій, у них виникає почуття безцільності існування. Далі виникає замкнене коло – зі зростанням рівня ризикогенності соціального середовища усе більше сил потрібно докладати для задоволення першочергових (вітальних) потреб, тим меншим є рівень чутливості до загроз загалом – відбувається рутинізація соціальних ризиків (Giddens, 1990; Beck, Giddens, & Lash, 1994).

Попри тривалість війни українці з оптимізмом, ментальним піднесенням і надією дивляться у

майбутнє, вважаючи, що Україна обов'язково переможе. Як і від початку війни (травень 2022 р. – 71% респондентів), так і зараз (лютий 2024 р. – 73%) більшість українців готові терпіти війну стільки, скільки буде потрібно (Грушевський, 2024).

Сьогодні український соціум сприймає війну як частину свого життя, навчившись співіснувати з нею, а згуртованість, людяність, самовідданість підкріплюють їх мотивацію щодня. Насправді такого роду реакція психіки – емоційне заморожування, адаптивність, за якої блокуються емоції як негативні, так і позитивні (Ігітян, 2022). Ця реакція виявляється у всіх по-різному: для когось – це реакція уникнення ризиків через самонавіювання, соціальну ізоляцію; для других – знецінення ризиків, самообман, заміна одних ризиків іншими; для третіх – емоційне оніміння, переважно йдеться про такі реакції у «жертв ризиків». Фактично у суспільстві ризику відбувається вибір між відомими та невідомими ризиками, ризиками з меншим або ж більшим негативними наслідками, а не між не стабільністю та ризиками.

Після пережитих блекаутів восени 2022 р., призупиненням водопостачання влітку 2023 р. вслід за підривом Каховської ГЕС, українців вже не страшать проблеми з електро- чи водопостачанням внаслідок руйнування критичної інфраструктури. За даними опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» наприкінці 2023 р., більшість опитаних відмінили свою готовність до можливих проблем – придбали ліхтарики, батарейки (73%), зробили запас їжі, що не псується (63%), придбали акумулятори, генератори (55%), зробили запас питної води (52%), ліків (46%) та ін. Також респонденти відмічають високий рівень обізнаності про функціонування укриттів, пунктів незламності (72%). Як і у червні 2022 р. (59%), так і в листопаді 2023 р. (60%) майже дві третини опитаних вважають, що під час війни варто суттєво обмежити своє життя. Лише половина респондентів (49%) буде плани на життя. Найбільше занепокоєння в українців (35%) викликають ризики ракетних ударів по населеним пунктам, де вони зараз проживають. З них більшість тих, хто проживає на деокупованих і прифронтових територіях. Натомість розгортання військових дій страшить не більше 10% опитаних. Говорячи про необхідність оголошення повітряної тривоги під час злетів військових літаків як потенційних носіїв високоточних ракет, думки респондентів розділилися – 51% вважають за необхідне її оголошення, тоді як 43% – залежно від ситуації і реальності загрози (Загальнонаціональне опитування, 2023). На жаль, реальність така, що за два роки війни українці стали експертами, здатними за звуком розрізнити пересування дронів-камідадзе, балістичних ракет чи роботу ППО.

З іншого боку, як засвідчують дані досліджень, проведених соціологічною групою «Рейтинг» у листопаді-грудні 2023 р., зростає відчуження

всередині і зовні громад, які проживають в прифронтових та прикордонних регіонах України. Війна та переселення стали причиною зміни звичного соціального буття, руйнування соціальних зв'язків і, як наслідок, поглиблення соціальної ізоляції, оскільки постійні небезпеки й ризики змушують людей більшу частину часу проводити вдома, через обстріли заборонено проведення масових зібрань та заходів, навіть переміщення у межах населеного пункту обмежено комендантською годиною. Більшість мешканців громад переживає страх залишити власну домівку, через руйнування транспортного сполучення, перебоїв в роботі громадського транспорту знижується їх мобільність. Вони не виїжджають за межі власного населеного пункту, не бачать життя інших громад й переймаються тим, що країна й держава про них забувають (Результати соціологічного опитування, 2024). За обставин соціальної ізоляції й аморфності посилюється вірогідність ризиків деморалізації, деполітизації, маргіналізації населення в окупованих, прифронтових та прикордонних регіонах України, а також невиключене поширення колабораціонізму.

У межах символічної концепції ризику М. Дуглас і А. Вільдавські задаються питанням щодо обізнаності суспільства про усе розмаїття соціальних ризиків, з якими воно зіштовхується у теперішньому чи йому доведеться зіштовхнутися в майбутньому (Douglas, & Wildavsky, 1982; Wildavsky, 1988). Висновок такий – більшість ризиків достеменно невідома, як й їх наслідки, проте діяти потрібно так, наче досвіду і знання достатньо для ефективного управління ними. Розбіжності відносно усвідомлення настання ризиків та їх наслідків доволі глибокі і широко розповсюджені, оскільки люди неоднаково дистанційовані від них хтось залучений безпосередньо, інші опосередковано, а треті – не мають уяви чи не бажають знати про їх існування. З іншого боку, знання і дії щодо мінімізації ризиків асинхронні. Вирішення цих проблем, у першу чергу, вимагає узгодження критеріїв оцінювання і ранжування ризиків, а також визначення рівня їх прийнятності. Пошук оптимальних альтернатив неможливий без пояснення ціннісно-мотиваційної складової, адже важливо усвідомлювати чому одні люди ігнорують більшість ризиків, а інші концентруються, об'єднуються, організуються для того, щоб протистояти їм.

На думку, очільника Інституту соціології НАНУ, академіка Є. Головахи наявна неузгодженість критеріїв оцінювання і ранжування ризиків стане у майбутньому причиною серйозних внутрішніх конфліктів. Ідеться про зіткнення інтересів й виникнення непорозумінь між російськомовними і україномовними українцями, прибічниками різних релігійних конфесій, тими, хто залишався в Україні, перебував в окупації і тими, хто вимушено мігрував, між тими хто, зазнав реальних втрат (руйнування житла, смерть близьких і рідних) і тими, хто такого

досвіду не мав, між тими, чий близький добровільно вступили до лав ЗСУ/ТРО й тими, чий чоловіки стали ухилинтами тощо. Ці конфлікти неминучі, проте не варто допускати їх переростання у серйозні зіткнення, прояв агресії, ворожнечі та ненависті. Відтак відповідальність за формування толерантності в українському суспільстві повинні нести три провідні соціальні інституції, такі як влада на всіх рівнях її функціонування, інтелектуальна еліта і засоби масової інформації (Головаха, 2023).

Соціально-перцептивна теорія ризику Н. Лумана визначає «формулу спасіння» суспільства, що потерпає від чисельних соціальних ризиків, - ідеться про побудову комунікації за аутопоетичним принципом. На думку автора, чим вищою буде щільність комунікації, частота або специфікація інформаційних імпульсів, тим нижчою буде ймовірність настання негативних наслідків ризиків (Luhmann, 1993). Налаштування кризової комунікації, що вирізняється оперативністю, чіткістю і послідовністю, а також виконує функції інформування, переконання й залучення є запорукою ефективного управління соціальними ризиками.

Від початку повномасштабної війни кризова комунікація була налагоджена на таких рівнях, як: міжнародний (звернення Президента В. Зеленського до політичних лідерів, виступи перед членами міжнародних організацій тощо); державно-інституційний (створення офіційних платформ для ознайомлення з останніми новинами, на кшталт спільних інформаційних марафонів, організація роботи системи сповіщення та ін.); публічно-громадський (волонтерські осередки, громадські об'єднання, соціальні спільноти і групи підтримки). Такий формат комунікації позитивно вплинув на формування громадської думки, сприяв підвищенню рівня довіри до органів державного управління, а відтак дозволив контролювати поширення соціальних ризиків, мінімізувати їх негативні наслідки.

Чого лише вартує феномен «заспокійливого» для народу в особі О. Арестовича, В. Кіма чи К. Буданова? Проте з часом невиправданий оптимізм вимагав точної інформації, що спонукало створення нових стандартів функціонування вітчизняного медіа-простору, який з одного боку, має бути демократичним і відкритим, з іншого – безпечним з позиції національних інтересів (Данькова, Рябошап, & Складарська, 2022).

У межах психометричної парадигми П. Славик, Б. Фішхофф, С. Ліхтенштейн визначили властивості ризиків, що сприймаються, та їх вплив на сам процес сприйняття. Суб'єктивний процес сприйняття особистістю соціального ризику обумовлений двома критеріями – величина руйнівного потенціалу (відомі/невідомі) і його новизна (безпечні/небезпечні) (Slavic, Fischhoff, & Lichtenstem, 1979; Slavic, 1987). Якщо за цими показниками соціальний

ризик набирає найбільшу кількість балів, виникає резонанс відповідальності й суспільство розробляє засоби профілактики. Недоліком цього підходу є той факт, що він не враховує взаємозв'язку між означеними якостями соціального ризику й реальною реакцією людей на них. У цьому сенсі цікавим є характер соціальної диференціації в суспільстві: між активними громадянами, що приймають рішення щодо уникнення соціальних ризиків чи мінімізації її негативних наслідків, а також пасивними, для захисту інтересів яких ці рішення приймають. Адже з позиції тих громадян, що приймають рішення, оцінювання ризиків, у першу чергу, це протиставлення позитивних і негативних наслідків, тоді як для інших (громадян, яких ці рішення безпосередньо стосуються) – оцінювання результату дії тих, хто приймає рішення. Така оптика бачення й сприйняття соціальних ризиків утворює природну основу для колабораціонізму. Тож постає питання формування єдиної правильної позиції щодо ставлення до конкретного соціального ризику, оскільки суб'єктивна думка одних може збігатися, а може суперечити думці інших. Також не варто забувати про те, що якими б не були авторитетними експерти, вони теж схильні до упереджень, як і громадськість, особливо коли експерти змушені виходити за межі доступних даних і покладатися на інтуїцію.

Висновки.

Узагальнюючи усе вище означене, можна зробити висновок про те, що сучасне українське суспільство перетворилося на суспільство ризику й набуло рівня катастрофічного, де соціальне буття є сукупністю зовнішніх і внутрішніх соціальних ризиків як норми повсякденності, перетнувши межу соціальної прийнятності. Суспільство зникає функціонувати в екстремальних умовах, тому вже не розвиток, а саме

убезпечення його функціонування стає головним пріоритетом. Управління ризиками перетворюється на ситуативні реакції з боку влади, а затяжна криза призводить до скорочення як матеріальних, так й інтелектуальних ресурсів. Тож перегляду вимагає сама модель соціальних змін, яка б дозволила знизити рівень ризикогенності ситуації. Є. Головаха, С. Демб'юцький, С. Макеєв називають її соціологією надзвичайності (Головаха, & Макеєв, 2022). Адже, з одного боку, російсько-українська війна являє собою виняткову ситуацію через втягнення низки зацікавлених гравців міжнародної політико-економічної арени, з іншого боку – неочікувана реакція українського суспільства, яке виявило неабияку мобілізацію ресурсів виживання.

Не варто також недооцінювати інші чинники, зокрема інноваційний формат ведення військових дій за рахунок поєднання традиційних і цифрових засобів, а також вплив певних передумов в українському суспільстві, що підкріплюють означену винятковість, зокрема наявність суперечливих геополітичних орієнтацій, відсутність чіткої національно-громадянської ідентичності, системна управлінська криза та помітне послаблення соціального контролю. Звісно, соціологи теж не позбавлені суб'єктивізму в оцінках ситуації й повинні з обережністю трактувати події війни та соціальні ризики, викликані ними, а також ставлення до них з боку громадськості. Особливий дослідницький інтерес для фахівців-соціологів представляють соціальні практики адаптації, самозахисту, а також інноваційні вектори взаємодії та співробітництва між суспільством і владою як провідних передумов формування нового соціального порядку, а відтак й розробки механізмів мінімізації негативних наслідків соціальних ризиків.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Березіна, С. Б. (2018). *Соціальні ризики : теорія, методологія, захист*. Київ: Компрінт.
- Блінов, О. (2024). Чи зростатиме ВВП у 2024 році, що буде з інфляцією та курсом валют? Прогноз від економіста. *Журнал Forbes Ukraine*. Відновлено з <https://forbes.ua/money/ekonomika-ukraini-u-2024-rotsi-chogo-ochikuvati-08012024-18370>
- Власенко, Р. В., & Яценко, Л. Д. (2023). Соціальні ризики України в умовах війни та повоєнного відновлення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*, 7. Відновлено з <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-7-07-01/2023-7-07-01>
- Головаха, Є. (2023). На Україну чекають серйозні внутрішні конфлікти: шокуючий прогноз соціолога. *Факти ICTV*. Відновлено з <https://www.youtube.com/watch?v=6No-3RG0y6I>
- Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.) (2022). *Українське суспільство в умовах війни*. (Коллективна монографія). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Грабович, Г. (2023). Війна і наука. Про істотне, але нечасто обговорюване. *Критика: міжнародний огляд книжок та ідей*, 11-12, 2-7. Відновлено з <https://krytyka.com/ua/articles/viina-i-nauka-pro-istotne-ale-nechasto-obhovoriuvane>
- Грушевський, А. (2023). Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. *Київський міжнародний інститут соціології*. Відновлено з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1>
- Грушевський, А. (2024). Сприйняття перебігу війни росії проти України майже два роки широкомасштабного вторгнення. *Київський міжнародний інститут соціології*. Відновлено з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1372&page=1>
- Данькова, Н., Рябшап, І., & Скляревська, Г. (2022). «Принаймні частина громадян потребує не заспокійливого, а точної інформації». Медіаексперти про (не)виправданий оптимізм і пропаганду під час війни. Частина перша. *Детектор медіа*. Відновлено з <https://detector.media/community/article/198887/2022-05-03-prynaymni-chasty-na-gromadyan-potrebuie-ne-zaspokilyvogo-a-tochnoi-informatsii-mediaeksperty-pro-nevypravdanyu-optymizm-i-propagandu-pid-chas-viiny-chasty-na-persha/>

- Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд – оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року. (2024). *Київська школа економіки*. Відновлено з <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zroslo-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>
- Загальнонаціональне опитування #25: сприйняття загроз на зиму 2023-2024 (2023). Соціологічна група «Рейтинг». Відновлено з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_cati_monitoring_122023_.pdf
- Зануда, А. (2024). Другий рік великої війни: головні цифри. *BBC News Україна*. Відновлено з <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o>
- Ігітьян, А. (2022). Чи правда, що українці звикли до війни: відповідають психологи. *Дзеркало тижня*. Відновлено з <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chi-pravda-shcho-ukrajintsi-zvikli-do-vijni-vidpovidajut-psiholohi.html>
- Роль учених-гуманітаріїв у сприянні стабілізації ситуації та відновлення миру в Україні. (2014). *Круглий стіл, МІФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України*, 16 липня 2014 року, м. Київ. *Народна творчість та етнологія*, 4, 8-45. Відновлено з <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2014/4/publications/8.pdf>
- Лібанова, Е. М. (Ред.). (2010). *Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків*. (Колективна монографія). Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ; Держкомстат України. Відновлено з https://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozvitok_2010.pdf
- Надрага, В. І. (2015). *Соціальні ризики: сутність, аналіз, можливості впливу*. (Монографія). Київ: Сердюк В. Л.
- Новікова, О. Ф. (2012). *Соціальна безпека в Україні: можливості людського розвитку*. (Монографія). Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co. KG.
- Результати соціологічного дослідження «Культурні практики та потреби для відновлення населення у деокупованих та прифронтованих громадах» (2024). *Соціологічна група «Рейтинг»*. Відновлено з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_culture_8_regions_012024_report_ua.pdf
- Самойлюк, М. (2024). Трекер економіки України під час війни. *Центр економічної стратегії*. Відновлено з <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/>
- Скокова, Л. Г. (Ред.) (2021). *Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри*. Київ: Інститут соціології НАН України. Відновлено з https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
- Собенко, Н. (2023). Світовий банк назвав суму, потрібну на відновлення України. *Суспільне новини*. Відновлено з <https://susplne.media/422325-svitovij-bank-nazvav-sumu-potribnu-na-vidnovlenna-ukraini/>
- Стріха, М. (2022). Українська наука: виклики війни потребують відповідей. *Світ: всеукраїнська газета для науковців та освітян*, 45-46(1225-1226), 4-5. Відновлено з <https://svit.kpi.ua/wp-content/uploads/2022/12/Sv4546-2-1-%D1%81%D0%B6%D0%B0%D1%82%D1%8B%D0%B9-1.pdf>
- Beck, U. (1992). *Risk society. Towards a new modernity*. (Trans. by M. Ritter). London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Beck, U. (1996). Risk Society and the Provident State. In S. Lash & B. Szerszynski (Eds.), *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. Wynne B. London: Sage.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Douglas, M., & Wildavsky, A. B. (1982). *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Luhmann, N. (1993). *Risk: A Sociological Theory*. New-York: Walter de Gruyter, Inc.
- Slavic, P. (1987). Perception of Risk. *Science*, 236, 280-285.
- Slavic, P., Fischhoff, B., & Lichtenstem, S. (1979). Rating the risks. *Environment*, 21(3), 14-39.
- Wildavsky, A. (1988). *Searching for Safety*. New Brunswick, New-York: Transaction Book.

REFERENCES

- Beck, U. (1992). *Risk society. Towards a new modernity*. (Trans. by M. Ritter). London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Beck, U. (1996). Risk Society and the Provident State. In S. Lash & B. Szerszynski (Eds.), *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. Wynne B. London: Sage.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Berezina, S. B. (2018). *Social risks: theory, methodology, protection*. Kyiv: Komprint.
- Blinov, O. (2024). Will GDP grow in 2024, what will happen to inflation and exchange rates? Forecast from an economist. *Forbes Ukraine magazine*. Retrieved from <https://forbes.ua/money/ekonomika-ukraini-u-2024-rotsi-chogo-ochikuvati-08012024-18370>
- Dankova, N., Ryaboshap, I., & Sklyarevska, G. (2022). "At least some of the citizens need not reassuring, but accurate information." Media experts on (un)warranted optimism and propaganda during the war. Part one. *Media detector*. Retrieved from <https://detector.media/community/article/198887/2022-05-03-prynaymni-chastyna-gromadyan-potrebuie-ne-zaspokiylyvogo-a-tochnoi-informatsii-mediaeksperty-pro-nevypravdanyu-optymizm-i-propagandu-pid-chas-viyny-chastyna-persha/>
- Douglas, M., & Wildavsky, A. B. (1982). *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers*. Berkeley: University of California Press.

- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Grabovych, G. (2023). War and science. About essential, but not often discussed. *Criticism: An International Review of Books and Ideas*, 11-12, 2-7. Retrieved from <https://krytyka.com/ua/articles/viina-i-nauka-pro-istotne-ale-nechasto-obhovoriuvane>
- Holovakha, E. (2023). Serious internal conflicts await Ukraine: the sociologist's shocking forecast. *ICTV facts*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=6No-3RG0y6I>
- Holovakha, E., & Makeev, S. (Eds.) (2022). *Ukrainian society in the conditions of war*. (Collective monograph). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Hrushevskiy, A. (2023). Dynamics of trust in social institutions in 2021-2023. *Kyiv International Institute of Sociology*. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1>
- Hrushevskiy, A. (2024). Perception of the course of Russia's war against Ukraine is almost two years of large-scale invasion. *Kyiv International Institute of Sociology*. Retrieved from <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1372&page=1>
- Ihityan, A. (2022). Is it true that Ukrainians are used to war: psychologists answer. *Mirror of the week*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chi-pravda-shcho-ukrajintsi-zvikli-do-vijni-vidpovidajut-psikholoji.html>
- Libanova, E. M. (Ed.). (2010). *Human development in Ukraine: minimization of social risks*. (Collective monograph). Kyiv: Institute of Demography and Social Research named after M. V. Ptukhy of the National Academy of Sciences; Derzhkomstat of Ukraine. Retrieved from https://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozvitok_2010.pdf
- Luhmann, N. (1993). *Risk: A Sociological Theory*. New-York: Walter de Gruyter, Inc.
- Nadruga, V. I. (2015). *Social risks: essence, analysis, possibilities of influence*. (Monograph). Kyiv: Serdyuk V. L.
- Nationwide Survey #25: Threat Perceptions for Winter 2023-2024 (2023). *Sociological group "Rating"*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_cati_monitoring_122023_.pdf
- Novikova, O. F. (2012). *Social security in Ukraine: opportunities for human development*. (Monograph). Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co. KG.
- Results of the sociological study "Cultural practices and needs for population recovery in de-occupied and front-line communities" (2024). *Sociological group "Rating"*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_culture_8_regions_012024_report_ua.pdf
- Samoiluk, M. (2024). *Tracker of the economy of Ukraine during the war*. *Center for Economic Strategy*. Retrieved from <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/>
- Skokova, L. G. (Ed.) (2021). *Risks in today's unstable society: social and cultural dimensions*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
- Slavic, P. (1987). Perception of Risk. *Science*, 236, 280-285.
- Slavic, P., Fischhoff, B., & Lichtenstem, S. (1979). Rating the risks. *Environment*, 21(3), 14-39.
- Sobenko, N. (2023). The World Bank named the amount needed to restore Ukraine. *Social news*. Retrieved from <https://suspilne.media/422325-svitovij-bank-nazvav-sumu-potribnu-na-vidnovlenna-ukraini/>
- Strikha, M. (2022). Ukrainian science: the challenges of war need answers. *World: All-Ukrainian newspaper for scientists and educators*, 45-46(1225-1226), 4-5. Retrieved from <https://svit.kpi.ua/wp-content/uploads/2022/12/Sv4546-2-1-%D1%81%D0%B6%D0%B0%D1%82%D1%8B%D0%B9-1.pdf>
- The role of humanitarian scientists in contributing to the stabilization of the situation and the restoration of peace in Ukraine. (2014). Round table, MIFE named after M. T. Rylsky National Academy of Sciences of Ukraine, July 16, 2014, Kyiv. *Folk creativity and ethnology*, 4, 8-45. Retrieved from <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2014/4/publications/8.pdf>
- The total amount of damage caused to the infrastructure of Ukraine has increased to almost \$155 billion - KSE Institute estimate as of January 2024. (2024). *Kyiv School of Economics*. Retrieved from <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zroslo-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>
- Vlasenko, R. V., & Yatsenko, L. D. (2023). Social risks of Ukraine in the conditions of war and post-war recovery. *Problems of modern transformations. Series: Economics and Management*, 7. Retrieved from <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-7-07-01/2023-7-07-01>
- Wildavsky, A. (1988). *Searching for Safety*. New Brunswick, New-York: Transaction Book.
- Zanuda, A. (2024). The second year of the great war: the main figures. *BBC News Ukraine*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o>